

Meer casestudy, meer verhaal, meer mededogen

Wat hebben het project *De Eenzame Uitvaart* en de boeken *Vreemden voor onszelf* en *Nieuwe lichamelijkeheid* met elkaar te maken? In dit boekessay wil de auteur dit onderzoeken. De boeken vormen een passend theoretisch kader voor het project. Een rode draad is de liefde voor het verhaal van de patiënt of cliënt – een passend fundament voor geestelijke verzorging.

Sjaak Körver

IN DIT BOEKESSAY bespreek ik eerst *De Eenzame Uitvaart*, een project dat al meer dan twee decennia bestaat en zijn bestaansrecht inmiddels meer dan verdiend heeft. Daarbij richt ik me vooral op de casestudy's die in dit kader ontstaan. Op een exemplarische manier brengen die de 'verloren levens' – in de woorden van de dichter F. Starik – tot leven.¹ In enkele bladzijden ontstaat een beeld van de overledene dat op basis van respect, verwondering en een zekere humor tot een verhaal uitgroeit. De beschrijving van dit project gaat niet specifiek over één boek; ze gaat vooral over de factoren die de kwaliteit van de verhalen bepalen. Daarna bespreek ik twee boeken die kunnen helpen om een theoretische basis te leggen onder de aanpak van *De Eenzame Uitvaart*.

Dit boekessay vormt tevens een pleidooi om in de praktijk van, het onderwijs in en het onderzoek naar geestelijke verzorging meer aandacht te schenken aan de mogelijkheden van casestudy's. Wie zegt casestudymoe te zijn of casestudy's een laag niveau van wetenschap te vinden, begrijpt niet wat (het onderzoek naar) geestelijke verzorging vanuit dit perspectief vermag. Het is met de aandacht voor casestudy's als met aandacht voor kunst in de opleidingen tot mensgerichte beroepen: ze leidt tot meer empathie en mededogen, tot meer aandacht voor het verhaal van de cliënt en tot meer begrip van het vaak ingrijpende verlies dat mensen hebben geleden (Van Paassen, 2021; Higgins, 2024).

De Eenzame Uitvaart

Stichting *De Eenzame Uitvaart* publiceert geregeld verslagen van uitvaartdiensten waarbij familie, vrienden of elk ander sociaal netwerk afwezig blijken te zijn. De stichting stelt zich ten doel om in zo'n situatie de overledene een waardig en respectvol afscheid te bieden: 'Dit vanuit de gedachte dat ieder mens de moeite waard is om over na te denken en het verdient om met speciaal voor hem of haar gekozen woorden begraven te worden.'² De organisatie bestaat sinds 2002 en werd in Amsterdam opgericht, maar heeft haar werkzaamheden uitgebreid naar andere (grote) steden. De coördinatie was van 2002 tot zijn dood in 2018 in handen van F. Starik. Daarna heeft schrijver/journalist Joris van Casteren deze taak op zich genomen. Voor elke uitvaart staat een dich-

Stichting De Eenzame Uitvaart

ter ter beschikking uit de Poule des Doods, die voor de uitvaartdienst een op de situatie gebaseerd gedicht schrijft. Dit gedicht wordt steeds samen met het verhaal over de omstandigheden en voorgeschiedenis van het overlijden op de website gepubliceerd; inmiddels zijn het er 295.³

Het zijn eigenlijk 295 casestudy's: verhalen over hoe het mensen kan vergaan in het leven en vooral ook over hoe het kan misgaan. De wijze waarop Van Casteren (de context van) het leven van de overledene in beeld weet te brengen, toont betrokkenheid en daarnaast zorgvuldigheid en precisie. Hij is in staat de lezer het leven voor ogen te voeren en zonder oordeel de levensgang van de betrokkene, iemands vermoedelijke motivaties en besluiten en de teloorgang invoelbaar te maken, zonder de waardigheid van de ander aan te tasten. Dit alles op basis van de spaarzame informatie die de woning, de burens en het politieonderzoek opleveren (en soms een ver familielid dat niet naar de uitvaart komt). Je raakt onder de indruk van hoe mensen in de knel kunnen raken, steeds verder afglijden en de greep op hun leven verliezen, en hoe zij meestal toch volhouden tot het bittere einde. En dat laatste op basis van eigen verhalen en verklaringen die vaak buitengewoon vreemd overkomen; puur idiosyncratische verhalen waarin een andere logica heerst dan in onze samenleving gangbaar is. Het zijn verhalen waarin steeds weer blijkt dat taal en aanbod van het hulp- en zorgverleningscircuit niet aansluiten bij het vaak brokkelige relaas van de betrokkene zelf.

Al die verhalen zijn stuk voor stuk een pleidooi voor casestudyonderzoek. Geen enkele andere benadering kan verhelderen en invoelbaar maken wat het betekent in volledige eenzaamheid te eindigen, en zodoende het eigen verhaal van de betrokkene recht doen. Dit is ook precies het vermogen dat een geestelijk verzorger in huis heeft. Het punt is daarbij wel dat het een grote (taal)vaardigheid vraagt. Het vraagt betrokkenheid en tegelijk (morele) distantie, een scherp observatievermogen, plezier en oprechte nieuwsgierigheid, humor en een vaardige pen. Van Casteren bezit die vaardigheden. Casestudy's schrijven is een kunst, een handwerk dat toewijding en oefening vraagt; het vereist ook een blik die ruim en barmhartig is en die tegelijk de details en mogelijke betekenis ervan waarneemt.

In de loop der jaren zijn er enkele bundels met een selectie van verslagen en gedichten bij eenzame uitvaarten uitgegeven (Starik, 2005, 2011, 2019). De combinatie van observatie, verhaal en gedicht blijkt een gouden vondst. In de inleiding op eenzame uitvaart nummer 4, die op begraafplaats Sint Barbara plaatsvindt en waarvoor Neeltje Maria Min dichter van dienst is, schrijft Starik dat een zekere Fritz een verslag zal schrijven voor *De Bazuin*: 'Hij zal een artikel schrijven over de Amsterdamse eenzame uitvaart, tot in de puntjes verzorgd door de Sociale Dienst: dat mag het land tot voorbeeld strekken. De wet zegt niets over gedichten, bloemen of muziek. De wet beperkt zich tot: kist erom en wegbrengen maar' (Starik, 2005, p. 45). Dat het meer is dan een kist, maakt het project zo bijzonder.

Janet Malcolm meets
Joan Didion.' - *Vogue*

Rachel Aviv

Vreemden voor onzelf

Beste boek van
het jaar volgens
*The New York
Times*, *TIME* en
The New Yorker

atlas contact

psychische stoornissen en de verhalen die ons vormen

Eenzelfde respect voor al die bijzondere mensen en hun fragmentarische levensverhalen spreekt uit het werk van Van Casteren. Een prachtig voorbeeld is zijn boek over de man die zijn overleden hoogbejaarde moeder twee jaar in huis verborg; een kast werd een geïmproviseerde doods-kist. Van Casteren laat de man in *Moeders lichaam* zelf aan het woord en interviewt familieleden, burens en vrienden, waardoor het verhaal steeds meer diepgang en nuance krijgt en dus completer wordt. De auteur blijft op de achtergrond en maakt zichzelf ondergeschikt aan het verhaal, waardoor het boek juist niet sensatiebelust wordt. Het boek is meer dan het verhaal van een zonderling. Het maakt de context zichtbaar waarin zowel katholiek geloof, familie- en dorpsleven, gemeenschapszin als sociale klasse een rol spelen, als kaders van en perspectieven op het le-

vensverhaal van de man (Van Casteren, 2019). Het zijn de noodzakelijke aspecten die meestal in casuïstiek, klinische situaties en vignettes verwaarloosd worden, maar die wel relevant zijn in het verhaal van de betrokkene.⁴

Vergelijkbaar is de aanpak van Van Casteren in zijn meest recente boek *De mensheid zal nog van mij horen* (2024). Hierin beschrijft hij de levensverhalen van een aantal mensen die tijdens hun leven een dagboek hebben bijgehouden – dagboeken die bewaard worden in het Nederlands Dagboekarchief. Hij verdiept zich in de meest merkwaardige levens, in mensen die verschrikkelijke dingen meegemaakt hebben of buitensporige dingen hebben gedaan. Ook in dit boek benadert en beschrijft hij ieders leven respectvol, met verwondering en onderkoelde humor. En ook hier blijkt dat de gangbare begrippen uit de medische en sociale wetenschappen tekortschieten om mensen en hun gedrag te beschrijven en te categoriseren; ze staan niet zelden haaks op de verhalen die mensen zelf hebben opgebouwd om hun leven te stutten, van een fragiele samenhang te voorzien of juist af te schermen van de buitenwereld.

Vreemden voor onszelf

Onder de titel *Strangers to ourselves* (2022) publiceerde de Amerikaanse schrijfster Rachel Aviv, redactielid van tijdschrift *The New Yorker*, zes uitvoerige casestudy's over mensen met ernstige psychische aandoeningen, waaronder ook haar eigen verhaal. Het boek werd door recensenten, psychiaters en patiënten tot een van de beste boeken van 2022 uitgeroepen; het werd een jaar later vertaald als *Vreemden voor onszelf: psychische stoornissen en de verhalen die ons vormen*. Wat meteen opvalt, is de literaire kwaliteit van deze uitvoerige casestudy's. Dat heeft het boek gemeen met de verhalen van de eenzame uitvaarten. Aviv heeft niet alleen zeer grondig onderzoek gedaan – waarbij zij de teksten die de desbetreffende patiënten zelf geschreven hebben tijdens hun ziekte nauwkeurig heeft geanalyseerd, evenals de beschikbare behandelverslagen – maar ook de betrokkenen zelf (drie van hen leven nog), naasten en behandelaars geïnterviewd heeft. De verha-

len zijn zorgvuldig opgetekend. De casestudy's zijn 'spannende' verhalen geworden – verhalen die elk tussen de veertig en zestig pagina's omvatten (waarbij ik het begin- en slothoofdstuk samen tel, omdat beide hoofdstukken gaan over haarzelf en een vriendin die ze op zesjarige leeftijd ontmoette tijdens een opname voor anorexia). Bovendien voorziet Aviv de verhalen van relevante literatuurverwijzingen die de verhalen verdiepen en verbreden. Het zijn geen losse anekdotes, maar stuk voor stuk vergrootglazen die de fundamentele mankementen van het psychiatrisch discours dichterbij brengen.

De met groot inlevingsvermogen beschreven levensverhalen laten de botsingen zien tussen de wijze waarop de psychiatrie aandoeningen definieert en de manier waarop mensen zelf hun verhaal hieromtrent construeren. Na elke casestudy wordt het nog duidelijker dat, als de psychiatrie nauwelijks rekening houdt met culturele en etnische achtergronden, gender, sociale klasse, gezins- en familieconstellatie, financieel-economische, politieke en maatschappelijke contexten, woonsituatie, opleidingsachtergrond en religieuze/levensbeschouwelijke oriëntatie, er slechts beperkt verbinding ontstaat met het verhaal van de client, van de medemens wiens leven ontregeld is geraakt en die met ingrijpende inbreuken en verliezen te maken heeft gekregen. Psychiaters hanteren veelvuldig de term inzicht om de 'waarheid te beoordelen van wat mensen vertellen over wat er in hun geest gebeurt' (Aviv, 2023, p. 29). En even later voegt Aviv hieraan toe: 'Eigenlijk beoordeel je met dit inzicht de mate waarin een patiënt het eens is met de interpretatie van de arts.' Al naar gelang het opschuivende discours in de psychiatrie gaat het daarbij om psychodynamische, medisch-biologische of neuropsychologische interpretaties.

Het gevolg van het (moeten) instemmen met die 'inzichten' is dat mensen vast komen te zitten aan dat beeld van de rol van de aandoening in hun leven, dat zij als het ware een carrière ontwikkelen in de diagnose en zich ernaar gaan gedragen. 'Psychiaters weten opvallend weinig over de kwestie waarom som-

mige mensen met een psychische aandoening herstellen en anderen met dezelfde diagnose een "carrière" in die ziekte hebben' (Aviv, 2023, p. 31). Volgens Aviv is daarom aandacht noodzakelijk voor de kloof tussen psychiatrische modellen en de verhalen waarmee mensen zelf samenhang in hun leven proberen te vinden. En hoewel zij erkent dat die psychiatrische modellen wezenlijk kunnen zijn voor het overleven, benadrukt zij vooral dat ze mensen, ons, kunnen vervreemden van de vele begrip-slagen in onszelf die samen een continu besef van identiteit bestendigen. De titel *Vreemden voor onszelf* duidt hierop; het is een citaat uit een dagboek van een van de patiënten die in het boek ter sprake komen.

Je raakt onder de indruk van hoe mensen in de knel kunnen raken, steeds verder afglijden en de greep op hun leven verliezen

Nieuwe lichamelijkheid

In haar boek verwijst Aviv regelmatig naar de fenomenologische benadering van de psychiatrische pathologie die de laatste decennia, vooral op basis van het werk van de Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty, een nieuw perspectief heeft geboden op psychiatrische aandoeningen (Brijan e.a., 2025). Het tweede hier te bespreken boek, *Nieuwe lichamelijkheid* van de hand van de Tilburgse filosoof Jenny Slatman, is eveneens voor een belangrijk deel op die fenomenologische traditie gebaseerd (Slatman, 2023). Haar uitgangspunt is het discours over lichaam en lichamelijkheid. In dit verband hanteert zij bij voorkeur het Franse 'discours' en niet de Nederlandse vertaling 'vertoog'. Vertoog heeft de betekenis van een (redelijk) betoog, terwijl discours ook verwijst naar 'gebabbel, geklets en napraterij', inclusief in onze tijd het 'continue citeren, delen, commentariëren, liken, taggen en spammen op sociale media' (Slatman, 2023, p. 18). Een

dominant discours geeft uitdrukking aan hoe over iets op een bepaalde plek en tijd wordt gedacht, aan wat mensen daar en dan belangrijk, waar, normaal, juist en wenselijk vinden.

Slatman begint haar boek met de schok die ze kreeg toen zij in een anatomisch werk zwarte mensen afgebeeld zag – in tegenstelling tot wat gebruikelijk is (en wat zij onbewust normaal vond) in dergelijke boeken: afbeeldingen van witte lichamen. Wat aanvankelijk een manier (de normaalverdeling uit de statistiek) was om een variabele van een groep te beschrijven, bijvoorbeeld de Body Mass Index (BMI), kreeg gaandeweg een normatieve betekenis. De waarden rondom het gemiddelde komen het meest frequent voor. Deze waarden worden het ideaal, de norm. Wat het vaakst voorkomt, wordt normaal. Dat betekent dat men op basis van deze oorspronkelijk beschrijvend bedoelde metingen overtuigd raakte dat de natuurlijke

en sociale wereld volgens bepaalde wetten van regelmatigheid gestructureerd zijn – overtuigingen die niet zelden vermengd raakten met overtuigingen over de kwaliteiten van rassen. En dat leidde tot opvattingen over welk type lichaam als ‘normaal’ werd en wordt opgevat. Dat leidde bijvoorbeeld weer tot anatomieboeken waarin voornamelijk witte mannen werden of worden afgebeeld.

Slatman wil met haar boek een pleidooi houden voor meer diversiteit in de gezondheidszorg. Vrouwen reageren bijvoorbeeld anders op sommige medicijnen dan mannen. Bij vrouwen manifesteren hartafwijkingen zich dikwijls op een andere manier, evenals huidziekten bij zwarte mensen. De voorhoofdthermometer is bij mensen met een niet-witte huid minder betrouwbaar. En dummy's bij reanimaties hebben vrijwel altijd een platte mannenborst; hoe kun je dan een reanimatie bij een vrouw oefenen? Dit laatste betekent dat een reanimatie, bij een hartstilstand in de publieke ruimte, vaker bij mannen wordt uitgevoerd dan bij vrouwen. Enzovoort, enzovoort.

Naast dit pleidooi gaat het Slatman in *Nieuwe lichamelijkheid* om een fundamentele filosofische kwestie. Het lichaam is niet een losse huls voor het denkende ik, voor de geest. Hoe een mens belichaamd is, is wezenlijk voor het mens-zijn, voor het patiënt-zijn. En dit belichaamd-zijn, deze lichamelijkheid, is altijd direct verbonden met de fysieke en sociale context: 'Lichamelijkheid betreft dus het lichamelijke bestaan binnen een netwerk van materiële en discursieve relaties' (Slatman, 2023, p. 34). Dit vraagt een verschuiving van aandacht naar de relaties en verbanden waarbinnen individuen bestaan. En dat is ook precies waar Rachel Aviv om vraagt, en waarom de verhalen van *De Eenzame Uitvaart* zo sterk en invoelbaar zijn. Dit vraagt tegelijk aandacht voor het 'ik kan' in plaats van het 'ik denk'. Dat laatste is juist het principe van het individualiseren; van een individu zonder verhaal, want zonder verbanden.

Vanuit verschillende perspectieven werkt Jenny Slatman deze kwestie verder uit: kleur, ge-

slacht, zwaarlijvigheid, psychische aandoe-ningen, ziekteverhalen. 'Dat wat ik nieuwe lichamelijke noem, gaat uit van het idee dat iemands kunnen en iemands niet-kun-nen afhangen van hoe diegene is belichaamd en hoe deze singuliere belichaming zich ver-houdt tot de omgeving en context van die-gene. Kunnen en niet-kunnen, fit en misfit worden gevoeld, en niet zomaar van buitenaf, door iemand anders of een meetapparaat ge-constateerd. Dit maakt eens te meer duidelijk waarom het zo belangrijk is om goed naar de ervaringen van mensen te luisteren, en niet enkel een medische blik toe te passen' (Slat-man, 2023, p. 182). Zij pleit voor materialisme met gevoel, op basis waarvan veranderingen in de materiële wereld bijdragen aan het stimule- ren van het 'ik kan'.

Tot besluit

In het Museum Dr. Guislain te Gent worden onder meer geschriften van patiënten ten-toongesteld; soms exuberant, soms bijzonder eenvoudig van aard. Kleine notities, uitgebreide briefwisselingen, dagboeken of schriften vol steeds weer herhaalde woorden. Het is een parallelle vorm van boekhouding (naast alle vormen van officiële registratie), waarin zij hun ervaringen, emoties, obsessies of ver-langens uiten, er samenhang in proberen aan te brengen, ze willen begrijpen of beheersen. Daarnaast schenkt het museum aandacht aan (de ontwikkeling van) de materiële con-text van opname en behandeling (Museum Dr. Guislain, 2019).⁵ Het is een domein dat meer aandacht en onderzoek vraagt – op zoek naar de materiële en discursieve relaties waarin de-ze mensen leven, hun verhaal construeren en hun kunnen afstemmen op de context. Dit is ook het pleidooi van De Eenzame Uitvaart, Rachel Aviv en Jenny Slatman: meer casestudy, meer verhaal, meer mededogen!

Dr. J.W.G. Körver was universitair hoofddocent geestelijke verzorging aan Tilburg University en directeur van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging. E-mail: j.w.g.korver@tilburguniversity.edu.

Noten

1. Voor meer informatie over F. Starik zie <https://starik.nl>.
2. Aldus de website www.eenzameuitvaart.nl.
3. Dit is de stand per 21 april 2025. Ik raad iedereen aan zich (gratis) te abonneren op de verslagen en gedichten van deze eenzame uitvaarten. Inmiddels bestaat er in België een vergelijkbaar project; ook op die verslagen en gedichten kan men zich abonneren, zie <https://www.eenzameuitvaart.be>.
4. Iets wat mij voortdurend verbaast, zoals ik eerder in dit tijdschrift (Körver, 2024) schreef over de volledig herziene editie van het *Handboek psychiatrie en religie* (Verhagen e.a., 2024): veel van wat relevant is in iemands leven en dat van invloed is op het ziekteproces, blijft onbenoemd, onzichtbaar en daarmee 'ongebruikt'.
5. Zie ook <https://www.museumdrguislain.be>.

Literatuur

- Aviv, R. (2023). *Vreemden voor onszelf: psychische stoornissen en de verhalen die ons vormen*. Atlas Contact.
- Brijan, B., Strijbos, D. & Körver, J. (2025). The existential dimension in recovery: crisis, loss, and grief in the context of severe mental illness. *Religions*, 16 (2), 179.
- Casteren, J. van (2019). *Moeders lichaam*. De Bezige Bij.
- Casteren, J. van (2024). *De mensheid zal nog van mij horen: stemmen uit het dagboekarchief*. De Bezige Bij.
- Higgins, K.M. (2024). *Aesthetics in grief and mourning: philosophical reflections on coping with loss*. University of Chicago Press.
- Körver, J. (2024). Geestelijke verzorging als spiritueel specialisme ruimer dan een eenheidstheorie. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 27 (116), 56-63.
- Museum Dr. Guislain (2019). *Op losse schroeven: over zenuwpezen, zwartkijkers en zielenknijpers*. Hannibal.
- Paassen, D. van (2021). Het melkmeisje bloost niet: kunstonderwijs voor studenten geneeskunde. *De Groene Amsterdammer*, 145 (27), 42-45.
- Slatman, J. (2023). *Nieuwe lichamelijkeheid*. Noordboek.
- Starik, F. (red.) (2005). *De eenzame uitvaart: hoe dichters eenzame doden op hun laatste tocht vergezellen*. Nieuw Amsterdam.
- Starik, F. (2011). *Een steek diep: schetsen van verloren levens*. Nieuw Amsterdam.
- Starik, F. (red.) (2019). *Dichter van dienst over 'De eenzame uitvaart'*. Nieuw Amsterdam.
- Verhagen, P.J., Megen, H.J.G.M. van & Braam, A.W. (red.) (2024). *Handboek psychiatrie en religie: levensbeschouwelijke diversiteit in de geestelijke gezondheidszorg* (2e dr.). Boom/De Tijdstroom.